

РАБІНІСТИЧНА КРИТИКА СЕПТУАГІНТИ

Талмудичні і постталмудичні трактати завжди були у полі зору дослідників Септуагінти, проте в різні часи свідченням, які в них містяться, приділяли мало уваги. Тому були об'єктивні причини, по-перше – мала інформативність цих джерел, по-друге – часті повтори й очевидна упередженість і малооб'єктивність свідчень середньовічних рабинів. Однак навіть серед таких мізерних свідчень, на нашу думку, можливо знайти вкрай важливі додаткові свідчення текстуальної історії Септуагінти. Тому метою даного дослідження є спроба перевірити критичні вказівки талмудичних і постталмудичних трактатів щодо неточностей і помилок у грецькому перекладі деяких слів у Септуагінті.

Провідні дослідники давньогрецького перекладу Біблії Г. Б. Світ [Swete 1914] і Маркос Н. Ф. [Marcos 2000] у своїх монографіях, присвячених історії створення Септуагінти, на жаль, не приділили жодної сторінки рабиністичним свідченням про походження Септуагінти. Можливо, це сталося, за висловом Корсунського І. М. [Корсунский 1897, 47], через несаможиттєвість цих свідчень, що почасти правда, адже в усіх трактатах повторюється у скороченому вигляді історія, викладена у так званому *Листі Псевдо-Арістея*. Тому залишилися недооціненими критичні зауваження середньовічних рабинів. Сідней Джеліко, наприклад, лишень побіжно згадує рабиністичний корпус джерел [Jellicoe 1993, 349] у дослідженні Септуагінти, котрий був свого часу охоплений Г. Б. Світом [Swete 1914, 3, 32, 49, 434], хоча насправді на вказаних сторінках розглянуто лишень питання згадування у Талмуді інших перекладачів Танаху грецькою мовою Акілі (II ст. н. е.) і Сіммаха (III ст. н. е.). Праця Уолтерса С. Д. [Walters 1973] зосереджена в основному на текстологічному аналізі помилок у тексті Септуагінти, на жаль, автор не звернув уваги на ті зауваження рабинів, котрі на перший погляд виглядають несерйозними і упередженими. Жільєс Доріваль (Gilles Dorival) присвятив цьому питанню декілька сторінок, і зробив лишень короткий огляд свідчень із Мішни і Вавілонської Гемари про можливість

взагалі грецького перекладу Тори [Dorival G. ... 1994, 120–122]; аналіз конкретних зауважень рабинів, на жаль, у цій серйозній праці відсутній. Нещодавня монографія Dines J. M. приділяє цьому питанню лише дві сторінки, присвятивши їх позитивним і негативним оцінкам Септуагінти у рабиністичній літературі [Dines 2005, 73–74]. Джузеппе Велтрі у недавньому дослідженні рабиністичних свідчень про Септуагінту зосередився лише на питанні видозмін історії про появу перекладу, його негативну і позитивну оцінку, зроблену рабинами. Самі ж зауваження рабинів щодо грецького тексту не були охоплені автором [Veltri 2009]. Окремо слід зауважити про першу, в історії досліджень Септуагінти, узагальнюючу працю Абрагама і Девіда Вассерштайнів [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006] щодо історії створення Септуагінти; у цій монографії вперше зібрано всі варіанти легенди про появу грецького перекладу Тори від Псевдо-Арістея і до пізніх талмудичних і постталмудичних іудейських і арабських парафразів відомої легенди.

Джерельною базою для цього дослідження стали такі твори рабинів різних епох: Єрусалимський Талмуд трактат Мегіла, Вавілонський Талмуд трактат Мегіла, Авот рабі Натана (версія В), Соферім, Мехільта рабі Ішмаеля на книгу Вихід, Сефер Тора, Мідраш Танхума на книгу Вихід, Мідраш Га-Гадоль на книгу Вихід.

Постталмудичний трактат “Авот рабі Натана” (версія В, розділ 37) однозначно негативно ставиться до Септуагінти, і крім простого засудження цього перекладу приділяється цілий розділ, де анонімний автор наводить десять невідповідностей грецького тексту масоретському оригіналу [Авот рабби Нафана 1903, 166–168]. Зауважимо, критика невідомого автора все ж таки об’єктивна, він вказує на неправильний переклад у десяти місцях Тори. Ймовірно, автор Авот р. Натана вже знайомий з трактатом Соферім (євр. – переписувачі, тобто правила переписування книг), за його впевненим твердженням, про переклад Тори п’ятьох старішшин для царя Птолемея. Спроба ж А. Салдаріні датувати цей твір періодом раніше VIII ст. тільки тому, що три історії з 19-го розділу трактату Авот р. Н. ідентичні трьом історіям трактату “Шейлот” (збірка гомілій) ребе Ахая Гаона [Saldarini 1975, 13], є дуже ненадійною, адже автор трактату Авот р. Н. міг скористатись цим

самим або іншим джерелом для своїх історій значно пізніше. Солломон Шехтер, перший публікатор цього трактату, зауважив, що авторитетний коментатор Талмуду і Танаху Раши (Рабі Шломо Іцхак, XI ст.) знайомий лише з версією *A*, а версія *B* цитується лише середньовічними іспанськими рабинами [Авот 1903, VI–VII], тобто не раніше XII ст. Отже в наступних параграфах здійснено аналіз свідчень рабі Натана, а потім додані критичні зауваження з інших рабиністичних творів.

1) Бт. 1:1 “Бог створив на початку” тоді як у грецькому тексті спостерігаємо такий порядок слів:

Genesis 1:1 Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς (гр. – на початку створив Бог) [Brook... 1905, I] зауваження не зрозуміле, адже Септуагінта відповідає масоретському тексту, навіть у порядку слів. Відмінний варіант зустрічаємо лише у Й. Флавія в його Іуд. Давн. «Ἐν ἀρχῇ ἔκτισεν ὁ θεός» [цит. за: Wevers J. W. 1974, 75], але і тут порядок слів залишається незмінним, відхилення від тексту Септуагінти позначилося лише у використанні синоніму для слова *створив*, інших різночитань критичні видання Септуагінти Г. Б. Світа [Swete 1906], А. Ральфса [Rahlfs 1935], Кембріджське [Brook... 1905] і Гетінгенське [Wevers 1974] видання не містять у своїх критичних апаратах. Більш пізні переклади Аквіли (II ст. н. е.), Теодотіона (II ст. н. е.) і Сіммаха (III ст. н. е.), судячи із видання Гекзапл [Hexaplogum... 1875, 7], теж дотримуються порядку слів за масоретським текстом. У наступних прикладах перевірка різночитань грецького тексту здійснена за цими виданнями.

2) Бт. 1:26 “І сказав Бог: створю людину за образом і подобою”. *Створю* замість *створимо* і пропущено слово *нашому*, але у Септуагінті наявне слово ἡμετέραν “нашому” і ποιήσωμεν “створимо”, що відповідає множині першої особи, так само як і у масоретському тексті [Wevers 1974, 80].

3) Бт. 1:27 “чоловіка і *порожнини* (זָרְעוֹ) його (варіант *їх*) створив” замість масоретського “чоловіка і жінку створив *їх*”. Необхідно зауважити, що у цьому місці у різних рукописах містяться численні різночитання, проте і С. Шехтер і А. Салдаріні прийшли до висновку, що саме цей варіант є автентичним [Переферкович Н. А. 1903, VIII; Saldarini A. J. 1975, 215]. *Порожнини* Рабі Натан переплутав із словом θήλυς *жінка*. Для з’ясування по-

ходження такого різночитання критичні апарати Кембріджського і Гетінгенського [Wevers 1974, 80] видань Септуагінти не дають відповіді, тому для вирішення цього питання зроблено спробу порівняти поряд із масоретським текстом книги Буття два найдавніші переклади – давньогрецький Септуагінти і арамейський Таргума Онкелоса (прибл. середина I ст. н. е.), і переклад Рабі Натана.

ἐποίησεν αὐτόν ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτοῦς

Бт. 1:27 гр.: “створив його чоловіка і жінку створив їх”

בָּרָא אֱלֹהִים זָכָר וּנְקֵבָה בְּרָא אֱתָם Бт. 1:27

масоретськ. евр.: “створив його, чоловіка і жінку створив їх”

Таргум Онкелоса араам.:

בָּרָא יְהוָה דְּכָר וּנְקֵבָא בְּרָא יְתְהוֹן

“...створив його, чоловіка і жінку створив їх.”

Натомість у трактаті Абот Рабі Натана знаходимо ונקיבוי (араам. – буквально “*i сидницю його*” [Jastrow 1903, 931], імовірно тільки з питань етичності, у виданні Переферковича Н. А. замість буквального перекладу введено до тексту евфемізм *порожнини*. У жодному із критичних видань Септуагінти не зафіксовано ймовірних відповідників евр. נקיב – а саме: ἐφέδρανον, γλουτός, σφαίρωμα, ὄρρος, πῦγαῖον, πῦγή. Таким чином давньоєврейське слово נְקֵבָה перекладено у Таргумі Онкелоса як ונקיבא – *жінка*, лише у трактаті Абот рабі Натана перетворюється на ונקיבוי – *сидниці*, здійснено це шляхом перестановки літери ו після літери ק, що змінило повністю зміст цілої фрази, таким чином стає зрозумілим, що не варто шукати різночитань для цього випадку у грецьких рукописах, тому що зміни зроблені у трактаті. Такі зміни до тексту внесені, вірогідно, з пропагандистською метою і використовувались не у полемічній боротьбі між християнами та іудеями, а винятково для самих іудеїв, котрі не читали грецького перекладу, інакше така інсинуація була б оприлюднена не на користь автора трактату. Звинувативши старійшин, які жили в часи Птолемея, у некомпетентності, нездатними розрізнити два дуже схожі слова, автор мав на меті нівелювати цінність грецького перекладу. Оскільки цей пасаж використовувався у багатьох постталмудичних трактатах, авторство цього псевдо-різночитання, як і всіх інших зауважень рабинів, встановити на сьогоднішній день практично неможливо.

4) Бут. 11:7 “Зійду ж і змішаю там їхню мову...” замість

... וְנִבְלָה שָׁם שְׂפָתָם ^{WTT} **Genesis 11:7**

“Отож зійдимо донизу і помішаймо там їхню мову...”

^{LXT} **Genesis 11:7** δεῦτε καὶ καταβάντες συγχέωμεν ἐκεῖ αὐτῶν τὴν γλῶσσαν ...

букв. гр.: “Ходить і зійшовши помішаймо там їхню мову...”
καταβαίνω – сходити донизу, а συγχέω – змішувати, отже зауваження рабинів про невелике різночитання слушне, але не зовсім точно передає відмінність грецького тексту; проте необхідно зазначити, що це зауваження рабі Натана, не створене шляхом запозичення із арамейського Таргуму (як у випадку Бут. 1:27), в останніх такі різночитання відсутні, а зауваження виникло на основі ознайомлення із грецьким перекладом Тори.

5) Бут. 18:12 Сарра “розсміялась у товаристві своїх подруг...”

וְתַחַתְּךָ שָׂרָה בְּקִרְבָּהָ ^{WTT} **Genesis 18:12**

Бут. 18:12 “Тож і засміялася Сара, кажучи сама до себе”.

Хоча насправді у Септуагінті знаходимо фразу ідентичну масоретському тексту.

ἐγέλασεν δὲ Σαρρα ἐν ἑαυτῇ

“18:12 Засміялася же Сарра, кажучи в собі”

וְחִיכַת שָׂרָה בְּמַעְהָ ^{TAR} **Genesis 18:12** Таргум Онкелоса

Розсміялася у нутрощах (букв. у кишківнику) своїх

וְתַמְהָה שָׂרָה בְּלִיבָהָ ^{PJT} **Genesis 18:12**

Розсміялася у думці своїй

וְתַמְהָה שָׂרָה בְּלִבָּהָ ^{NFT} **Genesis 18:12**

Розсміялася у серці своєму

וְחִיכַת שָׂרָה בְּלִיבָהָ ^{FTT} ²⁰ **Genesis 18:12**

Розсміялася у серці своєму

Авот рабі Натана בקרוביהּ у колі своїх подруг, отже зміни, внесені у текст, – додані до єврейського слова дві літери ו і ה. В арамейській, як і в давньоєврейській мовах є *matres lectionis*, тому вони можуть зникати і з’являться у тексті залежно від звичок і традицій конкретних переписувачів, водночас слово קרובהּ арамейською – близький родич [Jastrow 1903, 1413]. Отже переклад “в колі близьких родичів”, пом’якшений варіант у Переферковича Н. А. виник через абсолютне розходження трактату рабі Натана із попереднім змістом книги Буття, згідно з якою у Сарри ще не було дітей, а батьки і все сімейство залишилися в Урі Халдейському. Відпо-

відно рабі Натан не просто додав голосну літеру, а й натякає на некомпетентність александрійських перекладачів Тори.

б) Бт. 49:6 “Бо вони у гніві своєму убили вола...”

LXT **Genesis 49:6** ὅτι ἐν τῷ θυμῷ αὐτῶν ἀπέκτειναν ἀνθρώπους καὶ ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτῶν ἐνευροκόπησαν ταύρον

...Тому що вони в гніві своєму вбили чоловіка і через забаганку свою перерізали жили бика.

Можливо, р. Натан натякає, що у цьому місці пропущений фрагмент (виділено курсивом). Втім, у жодному грецькому рукописі немає такого варіанту читання із пропуском майже половини речення.

...באפם הָרְנוּ אִישׁ וּבְרִצָּנָם עָקְרוּ־שׁוֹר: ^{WTT} **Genesis 49:6**

...Тому що вони в гніві своєму вбили чоловіка і через забаганку свою перерізали жили бика.

...אָרִי בְרוּנִזְהוֹן קָטְלוּ קָטְלוּ וּבְרִשׁוֹתָהוֹן תָּרַעוּ שׁוֹר סָנְאָה: ^{TAR} **Genesis 49:6**

...Тому що у гніві своєму вбивством вбили по волі своїй зруйнували стіну ворога. Таргум Онкелоса

Вже у найдавнішому Таргумі Онкелоса (I ст. н. е.) незрозуміло, кого вбили Сімеон і Леві.

...אָרוֹם בְרוּנִזְהוֹן קָטְלוּ מַלְכָּא וְשׁוֹלְטָנָא וּבְרִעוּתָהוֹן פָּנְרוּ ^{PJT} **Genesis 49:6**

Таргум Псевдо-Йонатана

...Тому що у гніві своєму убили царя і володаря і по волі своїй знищили стіну ворога.

...שׁוֹרֵי בַעֲלֵי־דַבְּבִיהוֹנִי: ^{NFT} **Genesis 49:6**

שׁוֹרֵי בַעֲלֵי־דַבְּבִיהוֹנִי:

Таргум Неофіті...

Тому що у гніві своєму убили царя їхнього, а також зруйнували стіну.

...זְבִינוּ יוֹסֵף אַחֲוָהוֹן דְּמַחִיל בְּתוֹרָא: ^{FTT} **Genesis 49:6**

זְבִינוּ יוֹסֵף אַחֲוָהוֹן דְּמַחִיל בְּתוֹרָא:

Таргум Фрагментований

...Тому що у гніві своєму убили царя їхнього з володарем і по волі своїй продали Йосипа брата свого, що і означає у Бика.

Задля ясності необхідно додати, що давньоєврейське слово שׁוֹר – бик, арамейською мовою означає – стіна (тобто оборонна стіна міста), звідси виростили всі переклади і коментарі у Таргумах, водночас на означення слова бик тільки у цьому Таргумі вжито арамейське слово תּוֹרָא.

022 CGT **Genesis 49:6**
 וברעותהון בעלי דבביהון:

Таргум з Каїрської Генізи

...Шехема, для того щоб зруйнувати і нещадно вбити царя, во-рога їхнього.

Підсумовуючи дані, отримані з Таргумів, можна стверджува-ти, щодо цього зауваження рабинів свідчення про подібний ва-ріант тексту знаходимо у арамейських Таргумах на книгу Буття, оскільки у всіх цих перекладах справді відсутні слова וּבְרֵעוֹתֵיהֶן וּבְעַלֵּיהֶן, крім того, якщо пропустити слова коментарю до цього урив-ку, то ми побачимо розшукований текст у так званому Таргумі Фрагментованому: "...Тому що вони у гніві своєму убили... бика".

7) Вих. 4:20 "І взяв Мойсей дружину свою і синів своїх і по-садив їх на *людиноносця*...". Тут вперше можна визнати перед нами справжнє різночитання в грецькому тексті стоїть ὑποζύγιον гр. – *в'ючна тварина*, а не הַחֲמֹר євр. – *віслук*, як у масоретському тексті. Щоправда, це не те саме, що у рабі Натана.

Таргуми на цей вірш тотожні масоретському тексту, містять в арамейській формі те саме слово חמרא арам. – *віслук*:

על חמרא Таргум Онкелоса

על חמרא Таргум Псевдо-Йонатана

על חמרא Таргум Неофіті

Причини різночитання, можливо, полягають не у вільному підході перекладача до тексту, адже скрізь у Торі слово חמור в основному перекладається ідентичним йому гр. терміном – ὄνος *віслук*. Але в означеному випадку така особливість стилю пере-кладача книги Вихід, на відміну від перекладача книги Буття, він вживає більш узагальнюючий термін ὑποζύγιον.

8) Вих. 12:40 "Перебування же синів Ізраїля, яке прожили в єгипетській землі і в ханаанській землі *та інших країнах*, було чотириста тридцять літ". Єгипетське рабство в масоретському тексті Бт. 15:13 повинно було продовжуватись 400 років проте, як про це пише Перефіркович Н. А., підсумовуючи роки життя по відомим генеалогіям, не виходило 400 років, тому перекладачі у Септуагінті додали фразу і в ханаанській землі, хоч цей додаток не має бути за смислом. Крім того Перефіркович Н. А. поєднав у своєму перекладі варіанти з Авот р. Натана і Вавілонського Тал-муду.

Цей самий пасаж зустрічається і у Трактаті Мегіла (Вавіл. та Палест. Талмуди), і у всіх постталмудичних трактатах, згадуваних раніше, але з деякими варіантами:

Вавіл. Талм. ובשאר ארצות

і інших країнах

Палест. Талмуд: ובכל הארצות

і у всіх країнах (землях)

Авот р. Натана: ובארץ כנען ובארץ נושן

і в землі Кенаан, і в землі Гошен (місце перебування Ізраїлю в Єгипті згідно з Вих. 9:26).

У Септуагінті ж спостерігається дещо коротший варіант цього вірша:

LXT Exodus 12:40 ἡ δὲ κατοίκησις τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἦν κατῳκίησαν ἐν γῆ Αἰγύπτῳ καὶ ἐν γῆ Χανααν ἔτη τετρακόσια τριάκοντα

Перебування же синів Ізраїля, яке прожили в єгипетській землі *і в ханаанській землі*, було чотириста тридцять літ.

WTT Exodus 12:40 וּמוֹשֵׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּמִצְרַיִם

שְׁלִשִׁים שָׁנָה וָאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה:

Перебування же синів Ізраїля, яке прожили в Єгипті було чотириста тридцять літ.

Самаритянський варіант Тори містить текст, ідентичний тексту Септуагінти, тільки переставлені місцями Ханаан і Єгипет, у хронологічному порядку відповідно, де перебував Ізраїль в означені роки. Що вказує на більшу вірогідність читання, збереженого у грецькому перекладі.

SAMARITAN Exodus 12:40 וּמוֹשֵׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן

וּבְאֶרֶץ מִצְרַיִם שְׁלִשִׁים שָׁנָה וָאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה:

Перебування синів Ізраїля, які прожили *в ханаанській землі* і в єгипетській землі, було чотириста тридцять літ.

На мою думку, словосполучення “*та інших країнах*”, з’явилося у Гемарі Вавілонській задля пом’якшення повідомлення гемари Палестинської “*у всіх країнах*”, оскільки це було б фізично неможливим, перебування у всіх країнах (або землях). Лише у трактатах Соферім, Сефер Тора, Мідраш Танхума і Авот р. Натана міститься текст, схожий на текст Септуагінти.

Однак таке різночитання не зафіксовано у жодному з рукописів Септуагінти і у Таргумах Псевдо-Йонатана, Неофіті, проте в

Таргумах Онкелоса і у таргумі Каїрської Генізи міститься додаткове слово в בארעה (арам. – в землі).

בארעה דמצרים Таргум Каїрської Генізи
арам. – “в землі Єгипетській”
במצרים ארעה Таргум Онкелоса
арам. – “в Єгипетській землі”

Хоча це слово (ארעה – земля, країна) стосується Єгипту, у одному із вказаних Таргумів, імовірноше у Онкелоса р. Натан використав це різночитання для свого трактату, адже у нього це слово слідує за словом Єгипет, крім того, саме цей таргум був у найбільшій пошані серед іудейських громад, у Вавілонському Талмуді трактат Берахот, Мішна (8) говориться, що цей переклад читався одразу ж після прочитання уривку з оригіналу. Можливо, автор Вавілонської Гемари висловив припущення, що у Септуагінті ще більше повинно бути наративу на цю ж тему. Оскільки, серед іудеїв талмудичної епохи побутувала легенда, про фальшивий переклад Тори із грецької мови арамейською, про цю легенду зберігся лишень коротенький відгомін у Вавілонському Талмуді – трактат Мегіла II:1 А [В]: “... і наповнив їх фальшивим арамейським перекладом зробленим з грецької”.

9) Числ. 16:15 “жодної коштовності (חמר) я не взяв у них...”

^{WTT} Numbers 16:15

לא חמור אחד מהם נשאתי ולא

масорет. я не взяв у жодного з них віслюка (חמור) ...

^{LXT} Numbers 16:15 ... αὐτῶν οὐκ ἐπιθύμημα οὐδενὸς αὐτῶν εἴληφα οὐδὲ ἐκάκωσα οὐδένα αὐτῶν

Септуагінта Числ. 16:15... *Пожадання* нікого з них не забрав я...

לא חמרא Таргум Онкелоса
דלא חמרא Таргум Псевдо-Йонатана
לא חמרא Таргум Неофіті Маргіналіа
לא חמרא Таргум Неофіті
לא חמרא Таргум фрагментарний

У Таргумах спостерігається абсолютна однастайність у передачі слова חמור його арамейським відповідником חמרא, отже ці тексти не могли вплинути на рабинів у пошуках критичних зауважень до Септуагінти, як це спостерігається у інших прикладах.

Рабі Натан пише, що у Септуагінті стоїть слово *המדה* *бажані речі, дорогоцінні речі*, замість *המר* – євр. *віслюк*. Воно ж і виступало як синонім для означення *пристрасного бажання чого-небудь*. У Септуагінті ж замість слова *ὄνος* – гр. *віслюк* спостерігаємо *ἐπιθύμημα* гр. – *об'єкт бажання*, що вказує на можливе різночитання у Vorlage Септуагінти, адже літери *rho* і *dalat* давньоєврейської мови, як у квадратному письмі (ר і ד) так і в палеоєврейському (א і א), дуже схожі на письмі між собою, тому переписувачі легко могли їх переплутати, і такі випадки відомі у текстології [Тов 2000, 234–235; Вайнгрин 2002, 46–47], тоді ми можемо припустити, що перед перекладачами у тексті замість *המר* було слово *המד* і переклали його, імовірно, з арамейської мови [Jastrow 1903, 475; Sokoloff 2002, 467], тому що, якби переклад робився з давньоєврейської, то логічніше було б, за контекстом, перекладати *המד* – євр. *коштовні речі*. Проте це слово у Септуагінті так не перекладали жодного разу (наприклад, Вих. 20:17, Вих. 34:24; Повт. Зак. 5:21; 7:21 завжди у значенні *ἐπιθύμημα* гр. – *об'єкт бажання*). Щодо грецького тексту, то на мою думку, помилка у Vorlage підштовхнула до буквального перекладу з арамейської мови цього слова грецькою, хоча це явно суперечило контексту уривку. Подібні випадки мовної інтерференції, перекладу схожих коренів з арамейської замість давньоєврейської виявлені Юстіном Й. [Joosten 2003, 596–597].

У парафразах Тори, арамейських Таргумах траплялися помилкові переклади цього слова, такі як *велика пристрась*, так, як це сталося у наведеному нижче прикладі із книги Буття. У Септуагінті перекладено просто як *гарні речі* (τὴν στολήν ... τὴν καλήν), а у Таргумі Псевдо-Йонатана Бут. 27:15, на мою думку, застосовано інший синонім до слова *המד* = *רגג* арам. – *пристрасне бажання*.

... וַתִּקַּח רַבִּקָּה אֶת־בְּגָדֵי עֶשָׂו בְּנֵה הַגִּדְלִי הַחֲמֹרִים... ^{WTT} **Genesis 27:15**

Бут. 27:15 І взяла Рівка *дорогоцінний одяг* Есава...

... רבא מרגג ^{PJT} **Genesis 27:15**

велику пристрась Бут. 27:15 Таргум Псевдо-Йонатана

Такі помилки перекладачів Таргумів, очевидно, були відомі рабі Натану та іншим рабинам, тому він, за аналогією, приписав цю помилку перекладачам Септуагінти, хоча, як ми бачили у наведених прикладах Таргумів на Числ. 16:15, це слово перекладено точно.

Самаритянський текст, у цьому уривку, повністю відповідає масоретському. Можливо, цьому сприяло те, що літери рош (ר) і далет (ד) в самаритянській абетці досить помітно відрізняються у написанні, тому не трапилося помилки, подібної до тої, яка, ймовірно, була допущена у Vorlage Септуагінти.

На цей раз критика рабі Натана практично відповідає дійсності, залишається лише нез'ясованим питання, з якого джерела міг взяти невідомий нам автор це різночитання, адже, як ми бачили, у попередніх випадках рабі Натан (та інші рабини) не користувалися Септуагінтою у своїх творах.

10) Лев. 11:6 і Повг. Зак. 14:7 “і коротконіжку...” замість того, щоб перекласти зайця [Переферкович 1903, 168].

Leviticus 11:5 καὶ τὸν δασύποδα ὅτι ἀνάγει μηρυκισμὸν τοῦτο καὶ ὄπλῃν οὐ διχηλεῖ ἀκάθαρτον τοῦτο ὑμῖν

אֵל תִּפְרֹיִס מִמֶּנּוּ הוּא אֵל לֶכֶם: **Leviticus 11:5**

LXX Deuteronomy 14:7 καὶ ταῦτα οὐ φάγεσθε ἀπὸ τῶν ἀναγόντων μηρυκισμὸν καὶ ἀπὸ τῶν διχηλούντων τὰς ὄπλᾶς καὶ ὀνυχισόντων ὀνυχιστήρας τὸν κάμηλον καὶ δασύποδα

На думку багатьох дослідників, перекладачі Септуагінти у цьому випадку використали нейтральне слово δασύπους (гр. – “з волохатими ногами”), для того щоб уникнути небажаних асоціацій і переслідувань із боку македонських володарів з приводу *Crimen laesae majestatis*, через подібне звучання родового імені династії Птолемеїв Лаг, із нечистою (згідно з ученням Тори) твариною (λαῶς гр. – заєць) і таким чином не натякати на спорідненість царського роду із нечистими тваринами. Для іудеїв у Птолемеївській державі була абсолютно толерантна атмосфера, відповідно ніхто не зацікавлений був її псувати. Питання ж чому назву тваринки *шпан* (שֶׁפָּן) потрібно було б перекладати саме як *заєць* залежить від арамейського таргуму. На мою думку таке припущення виникло через арамейський переклад назви тварини (שֶׁפָּן) у таргумі Онкелоса אַרְנָבָא (*arnaba* арамейськ. – кролик). Цікаво що у Вавілонському Талмуді (Меґ.9.b) додана наступна Барайта: «...вони (70 старійшин) переклали для нього (Птолемея) “з юнацькими ногами” і вони не написали “заєць” тому, що дружину Птолемея звали Арневет (євр. – заєць), щоб не сказав він, що іудеї захотіли посміятися наді мною вставивши ім’я моєї дружини

у Тору...» [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 56]. Насправді ім'я обох дружин Птолемея II Філадельфа було Арсиноя, імовірно, у цій Барайті зберігся віддалений натяк на те, що іудейські перекладачі намагалися уникнути подібних звинувачень із боку офіційної влади, хоча в цій легенді амораї не послугувались грецьким перекладом Тори, тому переплутали мотивацію, у зв'язку із чим була пов'язана коректура у грецькому тексті. На мою думку, перекладачі Септуагінти просто переклали назву «нечистої» тварини описово, так само як у Бут. 2:12 перекладач не знайшов відповідника єврейському אֶבֶן הַשֶּׁהָם і переклав його наступним чином ὁ λίθος ὁ πράσινος, тобто, *камінь яскраво-зеленого кольору*, в той же час це слово не було загадковим для іншого перекладача у кн. Вих. 39:6 הַשָּׁהָם → τῆς σμαράγδου – *сма-рагд*. Подібним чином рабі Натан теж називає цю тварину описово, нібито іронізуючи над грецьким перекладом, залишаючи його просто без коментарів: צֵעִירָה רַגְלִים – *євр. по-юнацьки* [Comprehensive... 1987, 553], араб. *юнак* [Jastrow 1903, 1293] – мається на увазі тварина з *юнацькими (швидкими) ногами*. Якби рабі Натан читав грецький текст, тоді критичне зауваження повинно було б виглядати так: שֵׁעִירָה רַגְלִים – *з волохатими ногами*, – можливо, це зауваження також не було адресоване грекомовним іудеям, а імовірно, розраховане для внутрішнього вжитку іудейської громади.

11) Повт. Зак. 4:19 «Оскільки Господь, Бог твій, поклав їх, *щоб світити ними* всім народам».

... חֵלֶק יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אַתָּם לְכֹל הָעַמִּים תַּחַת כָּל־הַשָּׁמַיִם: ^{WTT} **Deuteronomy 4:19**

масорет. "...оскільки Ягве, Бог твій, наділив їх всім народам під всім небом",

^{LXT} **Deuteronomy 4:19** ...κύριος ὁ θεός σου αὐτὰ πᾶσιν τοῖς ἔθνεσιν τοῖς ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ

Септуагінта: "...яких поклав Господь, Бог твій, всім народам, що під небом".

З якого джерела автор трактату Авот взяв такий текст не зрозуміло. Стилістика нагадує типовий мідраш, проте у відомих Таргумах на цей вірш подібних різночитань не зафіксовано.

Переферкович Н. А. у означеному випадку пояснює цей пасаж рабі Натана тим, що, можливо, перекладачі намагалися уникнути

хибного трактування цього вірша, що могло б призвести до поклоніння зіркам [Переферкович 1903, 168]. Тому вони додали таку фразу “щоб світити ними”, це був би цікавий, досить давній мідраш александрійських юдеїв, зафіксований у складі грецького перекладу Тори, проте він не засвідчений жодним із відомих нам рукописів Септуагінти.

Хоча рабі Натан вказує нібито на 10 різночитань (помилки перекладачів), проте прикладів він наводить 11, очевидно, число 10 для нього мало символічне значення: “П’ять старійшин написали Тору для царя Птолемея і змінили в ній *десять* речень...”. Далі по тексту рабі Натан знаходить у Танаху наступні паралелі, де число десять, на його думку, має символічне значення. Починаючи з 36-го розділу і до останнього 48-го слідує роздуми про значення числа 10 у Торі, скільки подій відбулося у кількості 10 разів. Наприклад: «Розділ 37. “Десять речей прийшли на думку... Десять сходжень у Торі... Десять генеалогій у Торі...”. Розділ 38. “Десятьма іменами називаються ідоли... десять заповідей урівноважують десять гріхів...”. Розділ 43. “Десять чоловік пророкували і не знали, що пророкували... десять речей створено в сутінках...”», і т. д. [Переферкович 1903, 169–171, 178].

Таким чином можемо підвести попередній підсумок, що у критичних зауваженнях рабі Натана простежується відверта упередженість і необізнаність із грецьким текстом, лише у половині з наведених ним прикладів виявлені справжні різночитання (Вих. 4:20; Вих. 12:40; Числ. 16:5; Лев. 11:6; Повт. Зак. 14:7). Не виключено, що перед очима у рабина, який займався критичним розбором Септуагінти як перекладу, був інший переклад, котрий містив у собі всі наведені вище недоречності, проте сучасна наука не має у своєму розпорядженні такого рукопису, імовірноше для цього використовувався один із невідомих на сьогодні Таргумів.

Постталмудичний трактат *Мехільта де рабі Ішмаеля* до книги Вихід розд. 14 містить той самий пасаж про п’ятьох старійшин, перекладачів Тори, а крім згаданих різночитань, додано ще одне:

Буття 2:2. І Бог завершив творіння на шостий день і спочив він на сьомий день (те саме у Палестинському Талмуді і Мехільта) [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 58].

LXT **Genesis 2:2** καὶ συνετέλεσεν ὁ θεὸς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἕκτῃ τὰ ἔργα αὐτοῦ ἃ ἐποίησεν καὶ κατέπαυσεν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ ὧν ἐποίησεν

І закінчив Бог в день шостий свої діла, які зробив, і спочив у день сьомий.

וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִכָּל־מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה: WTT **Genesis 2:2**

Бут. 2:2 І здійснив Бог до сьомого дня справи Свої, котрі Він зробив, і спочив в день сьомий...

У Таргумах відтворено текст у принципі ідентичний масоретському, але Самаритянський варіант підтримує грецьку версію:

וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי מְלַאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה SAMARITAN **Genesis 2:2**

Тому в цьому випадку можна стверджувати про два варіанти традиції, а не свідому зміну в тексті. Слід зазначити, що у означеному випадку автором “Мехільти...” помічене справжнє різночитання.

Трактат Сефер Тора, I, 8–9

“Сімдесят старійшин написали (завжди у рабиністичних творах мається на увазі *переклали*) Тору для царя Птолемея (Талмая), і цей день став лихим для Ізраїлю, як день, коли вони створили Тільця, оскільки Тору неможливо адекватно перекласти. Вони змінили 13 речей” [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 69]. Отже ми бачимо поєднання двох історій (Псевдо-Арістея про 70 старійшин і рабиністичної легенди про найбільше лихо, появу перекладу) про створення Септуагінти, в одну історію, з однозначно негативною оцінкою самого факту появи такого перекладу.

Повторення Закону 17:3. І піде, і стане служити іншим богам, яким я не наказував служити

До масоретського тексту додане слово לעבודם, котре можна перекласти як: *служити їм*.

אֲשֶׁר לֹא־צִוִּיתִי לְעוֹבְדֵם

Палестинський Талмуд: אֲשֶׁר לֹא־צִוִּיתִי לְאוֹמוֹת לְעוֹבְדֵם

...котрим я не заповідавав істинно служити їм

LXT **Deuteronomy 17:3** καὶ ἐλθόντες λατρεύσωσιν θεοῖς ἑτέροις καὶ προσκυνήσωσιν αὐτοῖς τῷ ἡλίῳ ἢ τῇ σελήνῃ ἢ παντὶ τῶν ἐκ τοῦ κόσμου τοῦ οὐρανοῦ ἃ οὐ προσέταξεν

וַיֵּלֶךְ וַיַּעֲבֹד אֱלֹהִים אֲחֵרִים וַיִּשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וּלְשִׁמְשׁוֹ אִוּ לְיָרֵחַ אִוּ לְכָל־צְבָא הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר לֹא־צִוִּיתִי: WTT **Deuteronomy 17:3**

Повтор. Зак. 17:3. І піде, і стане служити іншим богам, і вклоняться їм, або сонцю, або місяцю, або всьому воїнству небесному, чого я не заповідував.

У Септуагінті та у наявних Таргумах і Самаритянському варіанті відсутнє подібне доповнення. Цей уривок виглядає як коментар (мідраш) до тексту, яких існувало безліч серед Таргумів.

Трактат Соферім I, 7–8 розд. 1

“П’ять старійшин написали Тору для царя Птолемея (Талмая), і цей день став лихом для Ізраїлю, як день, коли вони створили Тільця, оскільки Тору неможливо адекватно перекласти”.

«Подібна й інша історія проте як Птолемей зібрав 72 старійшини, розмістив їх у 72-х будинках і не відчиняв їх. Він посилав до кожного з них і всі відповіли “Пишу (тобто, перекладаю) Тору Мойсея”. Бог дав пораду в серце кожному з них і їхні думки були узгоджені як у одного. І кожен написав незалежно Тору для нього. Вони змінили 13 речей».

Крім вищезгаданих прикладів відмінностей між грецьким перекладом і масоретським оригіналом додано ще один приклад Бт. 5:2 “чоловіком і жінкою створив їх” Септуагінта і Масоретський текст не містять різночитань, тому схоже, автор не порівнював тексти.

Буття 5:2 Чоловіка і жінку створив він їх (а вони не переклали створив Він їх” тобто пропустили останні слова *створив Він їх*) [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 70].

^{LXT} **Genesis 5:2** ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς καὶ εὐλόγησεν αὐτούς καὶ ἐπωνόμασεν τὸ ὄνομα αὐτῶν Ἀδὰμ ἢ ἡμέρα ἐποίησεν αὐτούς

^{WTT} **Genesis 5:2** זָכָר וּנְקֵבָה בְּרָאִם וַיְבָרֶךְ אֹתָם וַיִּקְרָא אֶת־שֵׁמֹם אָדָם בַּיּוֹם הַבְּרִאָה: ס

У грецькому перекладі слова присутні, проте щось подібне міститься у Таргумі Неофіті на відміну від інших Таргумів, там дійсно відсутнє слово “Він створив їх” (בְּרָאִם), хоча слово *створив* стоїть через одне слово.

^{NFT} **Genesis 5:2** דָּבָר וְנוֹקֵב וְזוּגִיָּה בְרָה...

Чоловіка і жінку і також пару створив їх

У цьому випадку, можливо, автор використовує різночитання одного з маловідомих Таргумів, приписуючи його грецькому перекладу.

**Вавілонський Талмуд Мегіла, Мідраш Танхума
(обидві версії), Мідраш Га-Гадоль**

Вих. 24:5 “І він відправив юнаків, синів Ізраїльських”

Складність виникає у синонімічних значеннях слова אַזְטוּי арам. – юнак, учень [Jastrow 1903, 407] і його євр. відповідника נַעַר – юнак, слуга. У цьому рабини вбачали відхилення від оригіналу. Хоча у Септуагінті вжито слово νεανίσκος – гр. юнак, слуга, що відповідає масоретському тексту.

^{LXT} **Exodus 24:5** καὶ ἐξάπεστελεν τοὺς νεανίσκους τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ

וַיִּשְׁלַח אֶת־נַעְרֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲלוּ עִלָּה ^{WTT} **Exodus 24:5**
וַיִּזְבְּחוּ זְבָחִים שְׁלָמִים לַיהוָה פְּרִים:

(Вих. 24:5) і послав юнаків з синів Ізраїлевих...

וַיִּשְׁלַח ית עולמיהון דבני ישראל ^{NFT} **Exodus 24:5**

Таргум Неофіті: “послав *слуг* синів Ізраїлю”.

Наступний приклад близько пов’язаний із попереднім тому, що містить подібне зауваження з використанням слова אַזְטוּי (юнак) і не містить нічого спільного ні з відомими рукописами Септуагінти, ні з жодним Таргумом.

Вавіл. Талмуд, Мегіла 9б

Вихід 24:11 “І на юнаків, синів Ізраїлю, він не поклав своїх рук”

[Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 71].

У цьому вірші відображено реальне різночитання між Септуагінтою і масоретським текстом, проте трактат Мегіла, Вавілонського Талмуду, вказує на той самий синонім слова юнак (אַזְטוּי), що і в попередньому прикладі, і не вказує на різночитання з масоретським текстом.

^{LXT} **Exodus 24:11** καὶ τῶν ἐπιλέκτων τοῦ Ἰσραὴλ οὐ διεφώνησεν οὐδὲ εἰς καὶ ὄφθησαν ἐν τῷ τόπῳ τοῦ θεοῦ καὶ ἔφαγον καὶ ἔπιον

І з вибраних Ізраїля не загублено (або *помер*) ані одного...

וְאֵל־אַזְטוּיֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא שָׁחָ יָדוֹ וַיַּחֲזוּ ^{WTT} **Exodus 24:11**
אֶת־הָאֱלֹהִים וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ:

І Він не простягнув рук Своїх на обраних із синів Ізраїлевих...

А окремо в цьому ж трактаті вміщено коротенький, в декілька рядків, свій варіант історії про 72-ох старійшин, розміщених царем Птолемеєм у 72-ох будинках, – оповіді, запозиченої з *Листа*

Псевдо-Арістея до Філократа. Щодо датування трактату Sorphегim, відомий дослідник історії Ізраїлю Гретц (Graetz H.) вважав, що трактат Соферім написаний близько 700 р. [цит. за: Юнгероv П. А. 1902, 252].

Ще одне цікаве різночитання зустрічається тільки у трактаті Мідраш Га-Гадоль і Мідраші Танхума (рання редакція, вид. Бубера) [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 79].

Цей вірш вже зустрічався у трактаті Авот р. Натана, але там йшлося про другу частину цього вірша, тому ми цю частину тексту не розглядатимемо.

Буття 1:27. І створив Бог людину, за *подобою Своєю* (בדמות).

וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם בְּצַלְמוֹ ^{WPT} **Genesis 1:27**

Бут.1:27. І створив Бог людину за *образом* Своїм, за образом Божим створив її; чоловіка і жінку створив їх.

^{LXT} **Genesis 1:27** καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν

І створив Бог людину, за божим *образом* створив її.

Тільки у Таргумах Фрагментарному і Неофіті те саме слово про створення людини за *подобою*: דמו арам. *подібність, схожість* [Jastrow 1903, 312]. Отже цей випадок, імовірно, орієнтований на один із Таргумів, а не на Септуагінту.

וַיִּבְרָא מִמְרֵיהּ דִּי יִת אָדָם בְּדַמּוּתֵיהּ בְּדָמוֹ ^{FTT} **Genesis 1:27**

І створив словом своїм Адама за *подобою* своєю.

וַיִּבְרָא מִמְרֵיהּ דִּי יִת בְּרִנְשָׁא בְּדַמּוּתֵיהּ בְּדָמוֹ ^{NFT} **Genesis 1:27**

І створив словом Ягве людину за *подобою* своєю.

Ідеальний порядок розташування віршів Тори спостерігається лишень у трактатах Сефер Тора і Соферім, принаймні Бут. 2:2 і Бут. 5:2 розташовані у правильному порядку, крім Лев. 11:6 [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 70–72]. Можливо, через те, що автори мали на увазі схоже читання із Повт. Зак. 14:7, але порядок розташування теж неточний. Отже автори тільки цих трактатів розмістили вірші у хронологічному порядку їх розташування у Торі, у всіх інших трактатах порядок розташування віршів вказує на ймовірні, спорадичні джерела, які використовували їхні компілятори, не обтяжуючи себе спробою розставити їх у необхідному порядку. Варіативність двох редакцій Мідрашу Танхума свідчить також, що цей твір протягом століть коригувався, на основі Вавілонського Талмуду або інших авторитетних джерел.

Так у, очевидно, більш пізній редакції Мідраша Танхума, на відміну від видання Танхума Бубера, вилучено цитату Бут. 1:27, натомість додано Вих. 24:5 і Вих. 24:11 так само, як це у трактаті Мегіла Вавілонського Талмуду [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 74–75].

Втім, рабиністичні свідчення про Септуагінту неоднозначні, навіть в межах такого корпусу текстів, як Талмуд. Наприклад, Мішна, трактат Мегіла [Ш:1 А], схвально відгукується щодо ідеї перекладу Тори, зокрема, він містить такі слова Раббана Симеона бен Гамалієля: “дозволяється щоб Святе Письмо було написано грецькою мовою” (М. 1:9В). Тосефта для цього уривку відсутня, очевидно, під час написання доповнень до Мішни питання якості грецького перекладу Тори не було актуальним, крім того слід зазначити, що у Тосефті є безліч згадок про мінеїв (християн) у негативному контексті, водночас в ній немає зауважень щодо грецького перекладу Тори. Натомість у Вавілонській Гемарі до цієї сентенції з Мішни додано пояснення, згадується про випадок фальшивого арамейського перекладу, зробленого із грецького тексту; слід зазначити, що останнє твердження є темним, і там, де йдеться про арамейський переклад, можливо вказується на переклад латиною (в оригіналі слово погано читається), можливо, це згадується так званий старолатинський переклад, який дійсно був у вжитку Західної Церкви до появи Вульгати Ієроніма Стридонського у 390–405 рр.

Якби текст, на який вказують рабини, насправді існував і зник, тоді замість нього ми б мали теперішню Септуагінту, у якій не залишилось би тих очевидних різночитань, які ми маємо в теперішній редакції, адже ніщо не завадило б виправити помилки вже хоча б у IV ст. н. е., згадувані у талмудичних джерелах, які стосувалися дому Птолемеїв і їхнього родового імені Лаг, адже на той час політична ситуація вже була іншою, а помилки, які не стосувалися так би мовити “політичного етикету”, можна було б виправити (Бут. 2:2; Вих. 4:20; Вих. 12:40; Числ. 16:5; Лев. 11:6; Повт. Зак. 14:7), не звертаючи при цьому увагу на політичний устрій. Проте рабиністичні джерела стверджують, що Септуагінта – це вже інший переклад, а той, про який згадується в Єрусалимському і Вавілонському Талмудах, вже давно всіма відкинутий і загублений у віках. Проте це твер-

дження теж не витримує критики, адже ми не маємо жодного свідчення про існування двох грецьких перекладів часів Птоле-меївської династії. Крім того, якщо ми допустимо гіпотезу про існування цього найдавнішого перекладу і те, що він був такий недосконалий, як про це пише рабиністична література, то виникає питання, чому найперша критична реакція на нього з'являється лише у V ст. н. е. у Палестинській Гемарі (дата загально прийнята в юдейській традиції, крім того, слід зауважити, що частина вчених датують появу Гемари значно пізніше, загалом же питання датування рабиністичної літератури досі дискусійне), тоді як мудреці-танаї, автори Мішни (прибл. 210–240 рр. н. е.) появу грецького перекладу, як “великого нещастя для всього Ізраїлю” [Авот 1903, 167], чомусь залишили абсолютно поза увагою, а за підрахунками Герберта Денбі у всіх трактатах Мішни згадуються сентенції щонайменше 80-ти учителів-танаїв [Danby 1987, 799–800]. Вже просто статистично хоча б один із цих мудрих рабинів повинен був би згадати про цю невтішну подію.

Імовірно, поява критичних і просто пропагандистських дорікань у талмудичній літературі щодо Септуагінти пов'язана зі зміцненням політичної ролі християнської Церкви, починаючи з часів імператора Феодосія I (381–395) і його едикту 381 р., і активізацією роботи коментаторів Мішни, амораїв, котрі вбачали у цьому загрозу власній ідентичності, тому критика в першу чергу і була спрямована проти Септуагінти.

ЛІТЕРАТУРА

Вайнгрин Дж. Введение в текстологию Ветхого Завета. Пер. с англ. Москва, 2002.

Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Москва, 1958.

Корсунский И. Н. Перевод LXX. Его значение в истории языка и словесности. Сергиев Посад, 1897.

Талмуд. Авот рабби Нафана в обеих версиях с прибавлением трактата Авот // Пер. Н. А. Переферковича. Санкт-Петербург, 1903.

Тов Э. Текстология Ветхого Завета. Москва, 2000.

Юнгеров П. А. Общее историко-критическое введение в Ветхий Завет. Казань, 1902.

A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English. By Ernst Klein. Jerusalem, 1987.

A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods. By Sokoloff M. Ramat-Gan: Bar Ilan University Press. London – Baltimore, 2002.

A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period. By Sokoloff M. Ramat-Gan, 1992.

A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. By Jastrow M. London: Luzas&Co. New-York, 1903.

A Greek-English Lexicon. Compilled by H. G. Liddel, R. Scott, H.S. Jones, R. McKenzie; Edited by P. G. W. Clare. Oxford, 1996.

A Greek-English Lexicon of Septuagint. Compilled by T. Muraoka. Louvain – Paris, 2009.

A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament. Based on the lexicon of William Gesenius and translated by Edward Robinson. Fr. Brown, S. R. Driver, and Charles A. Briggs. Oxford, 1962.

Biblia Hebraica Stuttgartensia / Ed. R. Kittel. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

Der Hebräische Pentateuch der Samaritaner / Ed. Gall A. F. Giessen, 1918.

Dines J. M. The Septuagint. London – New-York, 2005.

Dorival G., Harl M., Munnich O. La Bible Grecque Des Septante. Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien. Paris, 1994.

Origenis Hexaplorum: quae supersunt sive veterum interpretum graecorum in totus Vetus Testamentum fragmenta / Ed. Field F. Vols. 1–2. Oxford, 1875.

Septuaginta / Ed. by A. Rahlfs, A. Stuttgart. Deutsche Bibelgesellschaft. 1979.

Hexaplorum quae Supersunt // Migne J. P. Patrologia cursus completus, series Graeca, Vols. 15 (722 p.), 16 pars 1–3 (1) 634 p., 2) 564 p., 3) 546 p.). Paris (Ex typis Migne, au Petit-Montrouge), 1857–1863.

Jellicoe S. The Septuagint and Modern Study. Winona Lake. Eisenbrauns. 1993.

Joosten J. On Aramaising Renderings in the Septuagint // **Hamlet on a hill: Semitic and Greek studies presented to Professor T. Muraoka on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday.** Leuven – Paris – Dudley, 2003.

Marcos N. F. **The Septuagint in Context. Introduction to the Greek Version of the Bible** / Trans. Wilfred G. E. Watson. Leiden, 2000.

Saldarini A. J. **Fathers According to Rabbi Nathan: Abot de Rabbi Nathan Version B.** Leiden, 1975.

Silva M., Jobes K. **Invitation to the Septuagint.** Michigan, 2000.

The Mishnah / Translated from the Hebrew with Introduction and Brief Explanatory Notes by Danby H. Oxford, 1987.

Walters S. D. **The Text of Septuagint: Its Corruptions and Their Emendations.** Cambridge. 1973.

Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis editum / Ed. Wevers J. W. Vols. I–III. 1974–1986.

Swete H. B. **Introduction to the Old Testament in Greek.** Cambridge, 1914.

The Old Testament in Greek According to the Septuagint / Ed. Swete H. B. Cambridge: Cambridge University Press, 1905–1909.

The Babylonian Talmud: A Translation And Commentary (22-Volume Set with CD-ROM) [CD-ROM] Jacob Neusner (Translator) CD-ROM.

The Jerusalem Talmud: A Translation and Commentary Jacob Neusner Ed.: Hendrickson Publishers; Cdr edition (July 30, 2010).

The Old Testament in Greek according to the Text of Codex Vaticanus / Brooke A. E., McLean N., Thackeray H. St. J. Cambridge, 1906–1940.

Veltri G. **The Septuagint in Disgrace: Some Notes on the Stories on Ptolemy in Rabbinic and Medieval Judaism // Jewish Reception of Greek Bible Versions in Their Use in Late Antiquity and the Middle Ages.** 2009.

Wasserstein A., Wasserstein D. J. **The Legend of the Septuagint: From Classical Antiquity to Today.** Cambridge, 2006.